

Łojek, Jerzy

1960-1980 : badania nad prasą polską okresu 1661-1864

Kwartalnik Historii Prasy Polskiej 20/4, 19-26

1981

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

JERZY ŁOJEK

1960—1980: BADANIA NAD PRASĄ POLSKĄ OKRESU 1661—1864

Okres do połowy lat sześćdziesiątych naszego wieku obfitował w źródłowe opracowania szczegółowe dotyczące ważnych zjawisk ogólnych lub pojedynczych tytułów na temat prasy polskiej lat 1661—1864. Na przełomie lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych aktywność badawcza w tym zakresie znacznie wśród historyków polskich osłabła. Zmniejszyła się coroczna liczba publikacji, zmalała liczba autorów, niedostatki badawcze nie zostały wypełnione. Stan ten trwa do chwili obecnej, ze wzmagającą się absencją badawczą. Jeżeli w początkach lat sześćdziesiątych czynnych było w Polsce kilkunastu historyków zajmujących się prasą polską okresu 1661—1864, to ostatnio można wskazać z trudem zaledwie kilku badaczy. Młodzi historycy, przystępujący do pracy naukowej, w ogóle nie podejmują tematów dotyczących prasy i opinii publicznej wieków XVII, XVIII i nawet XIX. (Wiąże się to zresztą z wyraźnym przesunięciem zainteresowań badawczych ogółu młodych historyków z epok wcześniejszych w sferę historii najnowszej, przede wszystkim międzywojennego dwudziestolecia). Prawie nikt nie wkracza na „puste pola” badawcze mimo znacznych braków w dziedzinie źródłowych badań historycznych okresu 1661—1864.

Początki prasy polskiej. 300-lecie pojawienia się „Merkuriuma Polskiego” z 1661 r. spowodowało wzmożenie zainteresowań tym ważnym zjawiskiem i publikację kilku wartościowych opracowań. Jan Lankau ogłosił *Prasę staropolską na tle rozwoju prasy w Europie 1513—1729* (Kraków 1960), zbiór studiów ujawniających zarówno sporą erudycję, jak i swoistą amatorszczyznę metodologiczną autora. Praca ta nie zyskała (jak pochopnie sugerowano) pozycji opracowania „klasycznego”, stała się jednak pożytecznym wstępem do wszelkich badań na problemem „Merkuriuma” i w ogóle najwcześniejszej periodycznej prasy polskiej. Adam Przyboś wydał jednocześnie reedycję krytyczną pełnego tekstu „Merkuriuma” (Kraków 1960); później ukazała się edycja fototypiczna 41 numerów czasopisma. Studium A. Przybosia „*Merkurium Polski*” na tle epoki („Zeszyty Prasoznawcze”, 1961, nr 1—2) oraz rozprawa Adama Kerstena *W sprawie badań nad początkami prasy polskiej* („Kwartalnik

Historyczny", 1963, nr 1) podsumowały cały stan wiedzy o „Merkuriuszu”. Wobec braku jakichkolwiek źródeł archiwalnych odnoszących się do pierwszej periodycznej gazety polskiej, a także wobec braku dokumentów mogących posłużyć do konstrukcji hipotez na temat czytelnictwa „Merkuriusza” cała sprawa stanęła odtąd w miejscu. Najważniejszym odkryciem stało się w tym zakresie odnalezienie przez Jana Sulowskiego w Archiwum Watykańskim dwóch numerów wydawanej równoległe z „Merkuriuszem” włoskiej odmiany tego pisma: „Continuatione del Mercurio Polacco” („Zeszyty Prasoznawcze”, 1967, nr 1). Po tym wydarzeniu nie zauważamy żadnego postępu badań nad „Merkuriuszem”.

Polską prasą XVII-wieczną zajął się obszernie, w kilku opracowaniach — już opublikowanych lub przygotowanych do druku — Konrad Zawadzki, zainteresowany ulotną prasą informacyjną polską lub Polski dotyczącą do roku 1729, a także tzw. prasą seryjną, gazetami informacyjnymi wydawanymi w odstępach tygodniowych, w praktyce periodycznie, chociaż bez wyraźnego zamysłu stałej periodyczności. Zawadzki odszukał w sumie 147 wydań polskich gazet informacyjnych z lat 1686—1707, wśród których wyróżnił 7 odrębnych „tytułów” prasowych. Niepełność zachowania tego rodzaju publikacji informacyjnych nie pozwala (jak dotąd) na udowodnienie tezy o faktycznej periodyczności gazet polskich z okresu 1661—1729. Ustalenia Konrada Zawadzkiego posunęły jednak naprzód wiedzę o początkach polskiej prasy informacyjnej, w znacznym stopniu dezaktualizując tezy Jana Lankaua (por. „RHCP”, t. XI: 1972, z. 1).

Prasa polska 1729—1795. Nikt nie zajął się dotychczas szerzej polską prasą informacyjną, opinią publiczną i w ogóle rozpowszechnianiem informacji i poglądów w sprawach bieżących za panowania Augusta II i Augusta III. Sytuację prawną prasy polskiej w czasach Stanisława Augusta zbadał Józef Szczepaniec w studiach nad monopolami Stefana Łuskińskiego i Tadeusza Włodka („Ze skarbca kultury”, Wrocław 1961, z. 13; 1964, z. 16). Kontynuacją tych badań była rozprawa Jerzego Łojka *Likwidacja monopolu prasowego Tadeusza Włodka (1796)*, wybiegająca już w czasy okupacji rosyjskiej i pruskiej w Warszawie po trzecim rozbiore („RHCP”, t. VI: 1967, z. 1).

Spśród najważniejszych gazet i czasopism polskich epoki oświecenia tylko dwa tytuły doczekały się opracowań monograficznych. J. Łojek przedstawił „*Gazetę Grodzieńską*” (1776—1783) („RHCP”, t. V: 1966, z. 2), zaś Irena Zaporowska-Łossowska „*Korrespondenta Warszawskiego*” w latach 1792—1796 (Warszawa 1969). J. Łojek dorzucił także rozprawę na temat *Wydawców i redaktorów „Gazette de Varsovie” (1791—1793)* („RHCP”, t. VIII: 1969, z. 4). Próbą ogólnego spojrzenia na rolę społeczną prasy pod koniec Rzeczypospolitej, a także próbą całościowego wyliczenia jej produkcji i rozpowszechnienia była rozprawa tego samego

autora *Ze studiów nad czytelnictwem prasy w Polsce w końcu XVIII wieku 1780—1793*) („RHCP”, t. II: 1963).

Nie powstały natomiast żadne poważniejsze opracowania na temat czasopism społeczno-politycznych, a nawet literackich, jeżeli nie liczyć opublikowanej na początku analizowanego okresu rozprawy Ireny Homoli-Dzikowskiej *„Pamiętnik Historyczno-Polityczny” Piotra Świtkowskiego (1782—1792)* (Kraków 1960), w której przedstawiony został dobrze udokumentowany i wyczerpujący zarys historii tego bez wątpienia najważniejszego czasopisma doby stanisławowskiej. Warto też wspomnieć wydany w serii „Biblioteki Narodowej” wybór *„Zabawy Przyjemne i Pożyteczne” (1770—1777)*, przejrzyste opracowany przez Juliana Plat-ta (Wrocław 1968).

Nie powstały również żadne znaczące opracowania na temat prasy okresu insurekcji 1794 r. Temat ten pozostaje nadal nie zbadany, a wszelkie informacje czerpać musimy z powstałego przeszło pół wieku temu, opublikowanego zaś w 1936 r., w wielu miejscach bardzo nieścisłego opracowania Karola Drewnowskiego.

Więcej uwagi poświęcono zainteresowaniom prasy zachodnioeuropejskiej sprawami Polski oraz czasopismom wydawanym w Polsce w języku francuskim. Jerzy Łojek zajął się XVIII-wiecznymi gazetami informacyjnymi, wydawanymi w języku francuskim poza Francją, a nastawionymi na rozpowszechnianie informacji pozacenzuralnych — m.in. w szerokim zakresie dotyczących spraw Polski, określając to zjawisko mianem „gazet międzynarodowych”. Obszerne studium na temat tej prasy ogłosił w „Actes du Colloque International des Lumières”, t. I (Lille 1977). Zbiór studiów na temat stosunków Polski z wydawcami prasy międzynarodowej autor ten opublikował uprzednio w książce *Polska inspiracja prasowa w Holandii i Niemczech w czasach Stanisława Augusta* (Warszawa 1969). Dodatkowym podsumowaniem problemu była rozprawa *Gazety międzynarodowe w języku francuskim i ich rola w sprawach polskich w epoce Stanisława Augusta* (w zbiorze *Problemy kultury literackiej polskiego oświecenia*, Wrocław 1978). Ten sam autor podjął badania nad prasą polską epoki oświecenia, wydawaną w języku francuskim, publikując ich wyniki na łamach „KHPP”, 1979, z. 4, oraz w publikacji książkowej, łączącej źródłową analizę wszystkich zjawisk czasopiśmienniczych tego rodzaju z prezentacją kilkunastu typowych kolumn druku (*Les Journaux polonais d'expression française au Siècle des Lumières*, Wrocław 1980).

Okres porozbiorowy i Księstwa Warszawskiego. Przez ostatnie dwadzieścia lat sprawami tymi niemal się nie zajmowano. Pewne aspekty zagadnienia omówił Tadeusz Łepkowski w rozprawie *Propaganda napoleońska w Księstwie Warszawskim* („Przegląd Historyczny”, 1962, nr 1), sprawy prasowe traktując zresztą jako problem uboczny. Ilościową ana-

lizę produkcji prasy w Warszawie pod zaborem pruskim przedstawił, na podstawie archiwaliów pozostałych po ówczesnych władzach okupacyjnych, Jerzy Łojek („RHCP”, t. VI: 1967, z. 1).

Królestwo Kongresowe i inne ziemie polskie 1815—1830. Sporą wartość mają w tym zakresie prace: Danuty Kamolowej *Bruno Kiciński i jego czasopisma* („RHCP”, t. III: 1963, z. 1) oraz Stefana Durskiego *Ludwik Adam Dmuszewski* (Warszawa 1964); ta ostatnia poświęcona postaci długoletniego wydawcy „Kuriera Warszawskiego”, zresztą nie zawsze z należytym uwypukleniem jego roli dziennikarskiej. Próbą przedstawienia sytuacji prawnopolitycznej prasy w Królestwie Polskim, rzeczywistej produkcji wydawniczej w piętnastoleciu 1815—1830, czytelnictwa prasy, a wreszcie jej wpływu na kształtowanie się nastrojów opinii publicznej przed powstaniem listopadowym 1825—1830 była obszerna praca J. Łojka *Studia nad prasą i opinią publiczną w Królestwie Polskim 1815—1830* (Warszawa 1966), uzupełniona przez tegoż autora rozprawą pt. *Zagadnienia przedsiębiorstwa prasowego w Królestwie Kongresowym* („RHCP”, t. V: 1966, z. 1). Alina Słomkowska poświęciła częściowo okresowi autonomicznego Królestwa Polskiego swoją pracę *Prasa rządowa Księstwa Warszawskiego i Królestwa Kongresowego (1807—1838)*, wydaną aż dwukrotnie: raz w postaci rotaprintowej i niemal jednocześnie jako druk książkowy (Warszawa 1969). Prace Hanny Tadeusiewicz na temat „Dziennika Warszawskiego” 1825—1829 („RHCP”, t. VI: 1967, z. 2) i „Motyla” 1828—1831 („RHCP”, t. XI: 1972, z. 3), interesujące z punktu widzenia analizy treści, ale za mało ambitne, gdy szło o ustalenie rzeczywistego zasięgu tych publikacji i ich roli społecznej, stanowiło mimo wszystko najbardziej udane próby studiów nad czasopiśmiennictwem epoki.

Prasa polska poza granicami Królestwa nie cieszyła się większym zainteresowaniem. Pewne znaczenie mają prace Zdzisława Skwarczyńskiego, dotyczące m.in. prasy wileńskiej, zwłaszcza jego edycja wyboru materiałów z „Wiadomości Brukowych” (Wrocław 1962), oraz Mieczysława Inglota „*Bałamut Petersburski*” 1830—1836 (Wrocław 1962). Prasa krakowska i galicyjska tego okresu pozostały niemal nie tknięte staraniami badaczy. Z badań nad prasą poznańską godne uwagi są tylko studia Marii Michałowskiej na temat „Mrówki Poznańskiej” 1821—1822, „Gazety W.Ks. Poznańskiego” 1815—1830, „Weterana Poznańskiego” 1825 i „Dziennika Poznańskiego” 1823 („Zeszyty Naukowe” UAM, 1964, 1968, 1969 oraz „Rocznik BN”, 1966), które w połączeniu z przedwojennymi pracami Ewy Słabęckiej i Róży Erzepki mogłyby stanowić dobrą podstawę dla opracowania syntetycznego dziejów prasy wielkopolskiej 1815—1830.

Powstanie listopadowe. W tym zakresie powstało niewiele prac. Zasadniczą rolę odgrywa rozprawa Władysława Zajewskiego *Wolność druku w powstaniu listopadowym 1830—1831* (Łódź 1963). Niewielkie uzupełnienia

wniosła Alina Słomkowska w artykułach na temat „Gazety Polskiej” i ogólnie roli dziennikarzy w 1831 r. („RHCP”, t. I: 1962 i t. IV: 1965, z. 1) oraz Jan Skarbek w rozprawie na temat „Kuriera Lubelskiego” („Zeszyty Naukowe KUL”, t. 12: 1969, z. 1).

Okres międzypowstaniowy. W okresie minionego dwudziestolecia powstało z pozoru na tematy zamknięte cezurami lat 1832—1861 wiele publikacji. Niestety, tylko nieliczne wnoszą istotne ustalenia i prezentują nowe ujęcia problemów. Szczególnie uderzające jest rozproszenie zainteresowań badawczych między kwestie drobiazgowo i trzeciorzędne. Dotyczy to nie tylko prasy Królestwa Polskiego i zaboru rosyjskiego, ale właściwie wszystkich ziem polskich. Zainteresowanie sprawami ubocznymi lub studiami monograficznymi nad czasopismami krótko istniejącymi, dla których zbadania wystarczała lektura jednego czy dwóch tomów, bez konieczności studiowania materiałów archiwalnych; pomijanie spraw istotnych, wymagających większego trudu badawczego — były znamiennej cechą aktywności historycznoprasoznawczej, dotyczącej epoki 1831—1864. Jest więc znamienne, że znaczna liczba pozycji bibliograficznych nie stanowi bynajmniej dowodu, iż w danym zakresie badań dokonał się jakikolwiek rzeczywisty postęp. Spośród ponad stu dzieł historycznych dotyczących historii prasy na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej w okresie międzypowstaniowym tylko parę można uznać za rzeczywiście znaczące.

Na pierwszym miejscu trzeba wymienić monografię Eugeniusza Tomaszewskiego *Kształtowanie się kapitalistycznych przedsiębiorstw prasowych w Warszawie (1851—1860)* (Warszawa 1968). Studium to przedstawia przełom w organizacji i podstawach ekonomicznych wydawnictw prasowych w Królestwie Polskim w okresie poprzedzającym powstanie styczniowe. Jest to jeden z ważniejszych (aczkolwiek z pewnością nie najważniejszy) aspektów historii prasy polskiej w XIX wieku.

Prasa innych ziem polskich nie zyskała większego zainteresowania wśród aktywnych naukowo badaczy. Gdy idzie o prasę galicyjską, pewne znaczenie mają prace Janiny Rosnowskiej na temat „Dziennika Mód Paryskich”, wydawanego we Lwowie 1840—1848 („RHCP”, t. VI: 1967, z. 2 i „Przegląd Humanistyczny”, 1967, nr 4). Bardzo istotnych problemów dotknęły, chociaż niewystarczająco je pogłębiły, studia Jerzego Drobińskiego na temat dziennika „Czas” w latach 1848—1865, niestety — nie uwieńczone opracowaniem całościowym („Zeszyty Prasoznawcze”, 1968, nr 1 i „Studia Historyczne”, 1969, z. 3). Prasą w zaborze pruskim zajął się poważniej właściwie tylko Tadeusz Cieślak w dwóch swoich książkach: *Prasa polska na Warmii i Mazurach 1718—1939* (Olsztyn 1964) i *Prasa Pomorza Wschodniego w XIX i XX wieku* (Warszawa 1966).

Emigracja popowstaniowa. Wyjątkowe znaczenie mają tu badania Sławomira Kalembki, przedstawione początkowo w postaci rozpraw szczegółowych, a w końcu uwieńczone dziełem na temat prasy demokratycznej Wielkiej Emigracji. Inne, nieliczne, publikacje nie stanowią istotnego postępu w stanie badań nad tym zagadnieniem.

Powstanie styczniowe. Do najważniejszych spośród nielicznych publikacji zaliczyć tu należy rozprawę Eligiusza Kozłowskiego *Tajna prasa powstania styczniowego* („Zeszyty Prasoznawcze”, 1963, nr 3) oraz dobrą edycję tajnych czasopism z lat 1861—1864, opracowaną przez Stefana Kieniewicza i Ilię Millera (3 tomy, Wrocław 1966—1970).

Opracowania ogólne. Poważniejszy rozwój badań nad historią prasy polskiej 1661—1864 wymagał przygotowania kompletnej (w założeniu) bibliografii periodycznych wydawnictw prasowych tego okresu. Jerzy Łojek opracował *Bibliografię prasy polskiej 1661—1831* (Warszawa 1965), obejmującą 370 tytułów, zaś Bolesław Korczak *Bibliografię prasy polskiej 1832—1864* (Warszawa 1968), obejmującą 476 tytułów prasy wydawanej na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej, z wyłączeniem jednakże prasy emigracyjnej. Bibliografia prasy emigracyjnej miała być wydana w osobnym zeszycie, lecz — niestety — do dzisiaj nie została przygotowana. Obie wspomniane wyżej bibliografie nie są wolne od błędów i nieścisłości. Stanowią jednak podstawę badań nad prasą polską 1661—1864 i zapewne nieprędko doczekają się konkurencji w postaci opracowań doskonalszych.

Wydarzeniem szczególnej wagi było opublikowanie przez PWN pierwszego tomu *Historii prasy polskiej: Prasa polska w latach 1661—1864*. Zbiorowe to opracowanie przygotowane zostało przez siedmiu autorów. Jerzy Łojek opracował dzieje prasy polskiej od początków do 1831 r. Eugeniusz Tomaszewski przedstawił prasę Królestwa Polskiego i ziem litewsko-ruskich 1832—1864. Irena Homola zajęła się prasą wolnego miasta Krakowa i Galicji 1831—1866. Witold Jakóbczyk omówił prasę wielkopolską 1832—1858. Tadeusz Cieślak przedstawił dzieje prasy polskiej na Mazurach, Pomorzu i Śląsku 1832—1870. Sławomir Kalembka opracował historię czasopiśmiennictwa emigracyjnego 1832—1870. Wreszcie Andrzej Notkowski zestawiał szczegółową bibliografię wszystkich tematów.

Aczkolwiek niedoskonała, *Prasa polska 1661—1864* stanowi dotychczas (i zapewne stanowić będzie długo) jedyną syntezę całości dziejów prasy polskiej, także dla okresu 1661—1864.

Podsumowanie. Z uwag powyższych wynika jasno, że: 1) zainteresowania badawcze historią prasy i opinii publicznej w Polsce w XVII, XVIII i XIX w. są nikłe, a ponadto ciągle maleją; 2) w ciągu minionego dwudziestolecia wszelkie inicjatywy badawcze w tym zakresie omijały tematy i problemy o znaczeniu zasadniczym, a nieliczni historycy, zainte-

resowani tymi sprawami, podejmowali studia jedynie nad zagadnieniami szczegółowymi, zwłaszcza zaś takimi, których opracowanie możliwe było przy skupieniu się na bardzo wąskiej podstawie źródłowej. Tematy „praco-chłonne” — bez względu na ich wagę i znaczenie naukowe — były usilnie omijane.

Wypada wymienić w największym skrócie postulaty badawcze, bez których realizacji nie jest możliwy żaden w ogóle postęp nad historią prasy i opinii publicznej w Polsce w XVII, XVIII i XIX w.

Celem wszelkich badań nad historią prasy jest nade wszystko wyjaśnienie rzeczywistego wpływu rozpowszechniania informacji o wydarzeniach bieżących czy aktualnych, a także idei politycznych związanych z rzeczywistością danej epoki — na kształtowanie się nastrojów opinii publicznej, formowanie się postaw zbiorowych, wytwarzanie się wspólnych odruchów znaczącej części społeczeństwa w szczególnych sytuacjach historycznych. Jest to cel ostateczny badań nad historią prasy, a omijanie tego zagadnienia sprowadza badania historycznoprasowe na poziom mistyfikacji.

W dziedzinie badań nad historią prasy polskiej w epoce 1661—1864 w okresie ostatniego dwudziestolecia (1960—1980) dokonano rzeczywiście niewiele. Jest zastanawiające, dlaczego tak nikła liczba historyków ujawniła zainteresowanie tymi problemami, a także dlaczego decydujące ośrodki kierownicze nauki polskiej, odnośne instancje PAN przede wszystkim, nie potrafiły stworzyć warunków zachęcających do zajęcia się nimi wystarczającą liczbę młodych badaczy.

Jest oczywiste, że historia prasy i opinii publicznej w Polsce w XVII, XVIII i XIX w. nie ma wyników badawczych wystarczających do sformułowania sprawdzalnych naukowo poglądów na tematy należące do najważniejszych zagadnień historii bytu narodowego w minionym 300-leciu. Pominięto bowiem całkowicie lub w znacznym stopniu wiele najważniejszych tematów badawczych, głównie z powodu braku odpowiedniej kadry młodych historyków, gotowych zająć się tą problematyką i mogących liczyć na odpowiednie poparcie organizacyjne i finansowe ze strony decydentów nauki polskiej.

Do najpilniejszych postulatów badawczych należą:

— problem rozpowszechniania informacji bieżących i ich wpływu na kształtowanie się postaw politycznych z jednej strony magnaterii, z drugiej zaś średniej szlachty polskiej w XVII w.;

— rozpowszechnianie informacji o wydarzeniach krajowych w Rzeczypospolitej w pierwszej połowie XVIII w., a w tym kontekście: rola „Kurieria Polskiego” 1730—1760 jako narzędzia przekazywania informacji o sprawach krajowych; także: „Kurier Polski” jako nowe źródło do dziejów społecznych i ekonomicznych Rzeczypospolitej w XVIII w.;

— rola prasy informacyjnej jako narzędzia kształtowania świadomości i postaw politycznych magnaterii i szlachty polskiej w drugiej połowie

